

II. RECENZJE

DOI: 10.17951/et.2018.30.322

Monika Łaszkiewicz
ORCID: 0000-0003-1825-444X

WARTOŚCI W LITEWSKIM JĘZYKOWO-KULTUROWYM OBRAZIE ŚWIATA

Kristina Rutkovska, Marius Smetona, Irena Smetonienė, *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje* [Wartości w litewskim językowym obrazie świata], Vilnius: Akademinė leidyba, 2017, 300 s.

Publikacja przygotowana przez językoznawców wileńskich zawiera osiem opisów kluczowych konceptów kulturowych utrwalonych w języku litewskim: OGNIĄ i WODY (Marius Smetona); RODZINY i DOMU (Kristina Rutkovska), PRACY (K. Rutkovska, M. Smetona, Irena Smetonienė), EUROPY (M. Smetona), WOLNOŚCI i HONORU (I. Smetonienė). Wartości w książce są traktowane jako ponadczasowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, zakodowane w języku i dostępne poznaniu poprzez język. W tomie znalazły się zarówno litewskie wersje pięciu haseł publikowanych równolegle po polsku w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* (dalej: LASiS)¹, jak też opracowane w analogiczny sposób nazwy kluczowych dla kultury litewskiej konceptów OGNIĄ, WODY i RODZINY. Jak deklarują autorzy, publikacja powstała przede wszystkim po to, by zwrócić uwagę na nową metodę badań nad językiem, wypracowaną w środowisku etnolingwistycznym, która jeszcze nie jest znana na Litwie, a także, by wypełnić lukę w litewskich badaniach nad wartościami. Wartości były już szeroko badane na gruncie litewskiej filozofii, socjologii i edukacji, ale brakowało analiz lingwistycznych.

Do tomu wprowadza tekst Jerzego Bartmińskiego – pomysłodawcy i koordynatora prac nad językowym obrazem wartości, prowadzonych w ramach międzynarodowego konwersatorium EUROJOS. Konwersatorium powstało w 2001 roku i obecnie działa pod patronatem Komisji Etnolingwistycznej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów, Instytutu Sławiistyki PAN i Instytutu Filologii Polskiej UMCS. Głównym zadaniem badawczym Konwersatorium stało się przygotowanie różnojęzycznych, paralelnych opisów konceptów – na początek – DOMU, PRACY, EUROPY, WOLNOŚCI, HONORU na tle porównawczym w ramach LASiS. Jednak pierwsze próby porównawczego spojrzenia na świat wartości sięgają lat 90. XX w.,

¹ Dotychczas drukiem ukazały się trzy tomy: t. 1: *DOM*, t. 3: *PRACA*, t. 5: *HONOR*. W druku jest tom poświęcony *EUROPIE* (red. Wojciech Chlebda), na ukończeniu – tom *WOLNOŚĆ* (red. Maciej Abramowicz i Jerzy Bartmiński).

kiedy zbiorowo opracowano pojęcie OJCZYŹNY w dwunastu językach europejskich (Bartmiński 1993). Częstkowe prace, poprzedzające powstanie LASiS publikowano na łamach lubelskiego rocznika „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury”, a także w czterech tomikach lubelskiej „czerwonej serii” opublikowanych pod nazwą *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* (2012, 2014, 2016, 2018).

W rozdziale teoretycznym omawianej książki przedstawiono metodę przyjętą w ramach Konwersatorium EUROJOS, nb. nawiązującą do metodologii lubelskiego *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (dalej: SSiSL), a dopiero popularyzowaną na Litwie. Autorzy litewscy przyjęli uzgodnioną metodologię wraz z siecią kluczowych terminów, a także zdecydowali się wykorzystać w analizach porównywalne typy źródeł (w pracach wykorzystano dane systemowe, tekstowe i ankietowe). Głównym celem ma być – zgodnie z założeniami definicji kognitywnej – opis sposobu, w jaki użytkownicy języka rozumieją znaczenie nazw wartości.

Część analityczna zawiera w pierwszej części opisy dwóch kluczowych konceptów kosmologicznych – OGNIĄ i WODĄ. OGIEŃ jest ważną wartością dla Litwinów (ale chyba dla ludzi w ogóle) ze względu na ważną rolę, jaką pełni w życiu. Obdarzano go czcią, szanowano i chroniono. Nie był wrogiem człowieka, ale siłą, z którą należało nauczyć się żyć. Personifikowano go, karmiono go, składano mu ofiary, okrywano popiołem jak kocem, przed pójściem spać zostawiano mu w pobliżu kubek z wodą, aby mógł się umyć. Wierzono, że jeżeli w domu nie dba się o ogień, to ogień ten dom podpali. Obraz OGNIĄ zrekonstruowano w pracy na podstawie analizy danych leksykograficznych, przysłów, cytatów z różnych dyskursów i wykazano, że na Litwie ten koncept rozumie się dwójako: 1) jako *ogień z nieba*, który jest straszny, niebezpieczny, niezrozumiały i 2) jako *ogień domowy*, którego charakterystyki rozpadają się na dwa obrazy: 2a) ognia dobrego – świętego, zapewniającego ciepło, światło i bezpieczeństwo, umożliwiającego gotowanie, a więc przetrwanie ludzi oraz 2b) ognia złego: niszczącego, unicestwiającego, powodującego ból, karzącego za złe czyny².

WODA dla Litwinów jest żywiołem życiodajnym, bo życie powstaje właśnie z wody, dlatego czczono ją. Właściwości wody wykorzystywano w różnych praktykach i rytuałach. Woda stanowiła bramę do zaświatów, była siedliskiem duchów i demonów, co jest szczególnie widoczne w folklorze³. Interesujące jest to, że współczesna młodzież litewska, badana za pomocą specjalnej ankiety, już nie dostrzega powiązań wody z mitologią i religią, te aspekty odchodzą na dalszy plan.

W kolejności opisano DOM i RODZINĘ. DOM od czasów starożytnych był uważany za największą wartość. Mimo zmian architektonicznych, mimo zmieniającego się stylu i sposobu życia, sama relacja człowieka i domu pozostała niezmienna. Na podstawie dokonanych analiz Kristina Rutkovska wyodrębniła dwa profile litewskiego DOMU. Pierwszy, to typowy wiejski dom, który jest silnie związany z rodziną,

² Warto te wnioski zestawić z artykułem hasłowym Joanny Szadury (1996), gdyż pozwala to dostrzec pierwotność i ponadnarodowy zasięg wyobrażeń, a także samych praktyk związanych z ogniem.

³ Obraz ten jest bliski polskiemu stereotypowi wody, zob. Majer-Baranowska (1999), Bartmiński (1999).

a członkowie rodziny ufają sobie, pomagają i wspierają siebie nawzajem. Dom powinien być jasny, ciepły, wygodny, mieć własny wyjątkowy zapach, obowiązkowo ktoś na nas w domu musi czekać. Dom powinien znajdować się na wsi i mieć związek z naturą. Drugi profil koresponduje z nowoczesnym sposobem patrzenia na świat, z otwartością, zakłada luźny związek człowieka z miejscem jego zamieszkiwania. Dom kojarzy się z przeszłością – z rodzicami i przodkami, chce się do niego wracać, ale tylko na chwilę.

RODZINĘ rozumie się jako grupę ludzi, którą łączą więzi emocjonalne, wspólne cele, wspólnie wykonywana praca. Ważne są uczucia i wzajemne wsparcie. Dokonana rekonstrukcja pokazuje ponadto, jak silnie zakorzenione jest patriarchalne spojrzenie na rodzinę na Litwie.

PRACA zajmuje ważne miejsce wśród litewskich wartości, jest niezwykle istotną aktywnością indywidualną i społeczną, fizyczną i umysłową. Mimo iż bywa trudna i wyczerpująca, to zajmuje centralne miejsce w życiu człowieka. Na wyróżnianie jej wśród wartości oraz na kształt opisu wpływ ma rodzina, szkoła, kościół, media, które zajmują się edukacją i przygotowaniem młodego człowieka do życia. Obraz pracy zmieniał się wraz z przemianami społeczno-gospodarczymi. Praca i małżeństwo to obowiązki dorosłego człowieka. Dawniej pracowano przez całe życie na roli, współcześnie człowiek pracujący stale uzupełnia wiedzę, doskonali swoje umiejętności i w każdej chwili może pracę zmienić.

Studium dotyczące wyobrażenia EUROPY jest pierwszym lingwistycznym ujęciem tego problemu na gruncie litewskim. W pierwszej kolejności przeanalizowano pojęcie Europy rozumianej jako 'Unia Europejska', w drugiej kolejności pojawia się skojarzenie geograficzne Europa jako 'kontynent położony blisko Azji i oddalony od innych kontynentów'. Autorzy zauważają odmienne profilowanie pojęcia w zależności od analizowanego dyskursu. Litewska perspektywa oglądu *Europy* jest oparta na pamięci historycznej, nauce szkolnej i czytanych lekturach, chociaż najistotniejszy wpływ na ostateczny obraz tego konceptu mają media.

Rozdział następny rozpoczyna analiza WOLNOŚCI. Na podstawie przeprowadzonych badań autorka wyodrębnia dwa rodzaje wolności: wolność prywatną i publiczną. W definicji kognitywnej wolności uwzględniono takie cechy, jak to, że wolność została wywalczona przez przodków, że jest to prawo do wyrażania własnych opinii i możliwość tworzenia, samorealizacji, odkrywania i podróżowania. Jest to także szacunek dla innych i odpowiedzialność za nich. Litewskie badania pokazują, że pojęcie jest bardzo szerokie i zmienne: nieustannie aspiruje się do osiągania, zdobywania wolności, jeśli osiągnięto wolność publiczną, to schodzi ona – zdaniem autorki – na dalszy plan, a rozpoczyna się walka o wolność prywatną.

Sposób rozumienia HONORU ulega zmianom i ma na niego wpływ bardzo wiele czynników. Dla Litwinów jest równoznaczny z zaufaniem publicznym, z bezinteresowną pracą, moralnością i wartościowym życiem. Co ciekawe, w ankiecie honor nie pojawiał się często, co może wskazywać, że nie jest to wartość w dzisiejszych czasach tak kluczowa jak niegdyś. Na podstawie analiz stwierdzono, że w eksplikacji tego konceptu mieszczą się takie cechy jak: szczerość, sprawiedliwość, dotrzymywanie obietnic, wysoka moralność, szacunek do innych, poświęcenie dla ojczyzny, patriotyzm i heroizm.

Książkę zamyka podsumowanie, obszerne anglojęzyczne streszczenia i literatura. Ogólne wrażenie jest bardzo dobre. Mimo że monografia obejmująca osiem conceptów i została napisana przez trójkę autorów, przedstawia spójną całość. Autorzy zauważają pewne prawidłowości i dokonują uogólnień. Wyrażają opinię, że w nowoczesnym świecie system wartości jest zagrożony, a tradycyjne wartości bywają redukowane i spychane na dalszy plan. Ludzie stają się pragmatyczni, ulegają konsumpcjonizmowi i zachodniemu, nowocześniejszemu modelowi życia, a to – zdaniem autorów – nie sprzyja kultywowaniu wartości. Badania pokazały ewolucję sposobu rozumienia nazw wartości z jednej strony i związek wartości z pochodzeniem etnicznym, starożytną wspólnotą bałtosłowiańską z drugiej.

Wartość tomu polega też na tym, że uwzględniono zarówno dane historyczne (czerpane m.in. ze słowników), ale i współczesne funkcjonowanie języka w użyciu codziennym i w różnych dyskursach oraz skorzystano z badań empirycznych (ankietowych). Tak różnorodne analizy pozwalają na poznanie mentalności nosiciela języka i kultury – w wymiarze indywidualnym (poszczególnych osób) i z wspólnotowym (społeczeństwa, narodu). Językoznawcze analizy kluczowych conceptów, ich relacji i wzajemnych powiązań, mogą – zdaniem autorów – stanowić dopełnienie badań socjologicznych i historycznych.

Prezentowane analizy cechują się starannością i precyzją. Konsekwentnie i metodycznie wykorzystano narzędzie definicji kognitywnej. Na podkreślenie zasługuje przejrzysta budowa poszczególnych rozdziałów analitycznych, które kończone są podsumowaniem – skróconą, syntetyczną definicją poszczególnych nazw wartości. Piękna jest szata graficzna książki.

Warto na koniec zwrócić uwagę na to, że omawiany tom jest drugim w kolejności przykładem wykorzystywania doświadczeń wyniesionych ze wspólnych prac nad *Leksykonem aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*, w których to pracach autorzy litewscy od początku mieli (i mają) znaczący udział. Pierwszym przypadkiem był na podobnej zasadzie skomponowany tom *O vrednostima u srpskom jeziku* [O wartościach w języku serbskim], opublikowany przez Dejana Ajdaczicia w Belgradzie w roku 2015, w którym redaktor zebrał wszystkie hasła opracowane na potrzeby LASiS i wzbogacił o kilka nowych.

Literatura

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona (red.), 2012, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 1, Lublin.
- Ajdać Dejan, 2015, *O vrednostima u srpskom jeziku*, Belgrad.
- Bartmiński Jerzy (red.), 1993, *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2015, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?*, [w:] LASiS.
- Bartmiński Jerzy, 1999, *Wody*, [w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, Koncepcja i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca red. Stanisława Niebrzegowska, t. I, *Kosmos*, [cz.] 2. *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin, s. 247–254.

- Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława (red.), 2014, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2. *Wokół europejskiej aksjofery*, Lublin.
- Bielińska-Gardziel Iwona, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, Szadura Joanna (red.), 2014, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, Lublin.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 1: *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin 2015; t. 3: *PRACA*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016; t. 5: *HONOR*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin 2017.
- Majer-Baranowska Urszula, 1999, *Woda*, [w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, Koncepcja i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca red. Stanisława Niebrzegowska, t. I, *Kosmos*, [cz.] 2. *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999, s. 153–246.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, Szadura Joanna, Żywicka Beata (red.), 2018, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 4. *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych*, Lublin.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, Koncepcja i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca red. Stanisława Niebrzegowska, t. I, *Kosmos*, [cz.] 1, *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin, 1996; [cz.] 2. *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999.
- Szadura Joanna, 1996, *Ogień*, [w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Koncepcja i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca red. Stanisława Niebrzegowska, t. I, *Kosmos*, [cz.] 1, *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin, s. 264–303.